

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «КИЄВО-МОГИЛЯНСЬКА АКАДЕМІЯ»
ЦЕНТР ДОСЛІДЖЕНЬ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКОГО ЄВРЕЙСТВА

Михайло Міцель

**У ПОШУКАХ
ЦАПА-ВІДБУВАЙЛА:
фобії пізнього сталінізму в Україні
(1944–1953)**

Київ
ДУХ І ЛІТЕРА
2023

УДК 94:323.15(=411.16)(47+57)"1944/1953"
М701

Михайло Міцель.

М701 У пошуках цапа-відбувайла: фобії пізнього сталінізму в Україні (1944–1953). — К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2023. — 352 с., з іл.

ISBN 978-617-8262-13-6 (2-й наклад)

Підготовка книги документованих нарисів про ситуацію єврейської меншини України в роки розвинутого сталінізму відбувалася в трагічний час великої війни проти російської навали, що неминуче викликало роздуми про типологічний збіг між пізнім сталінізмом і путінізмом. Демонізація євреїв за часів Сталіна і відверта антиукраїнська пропаганда путінізму мають те саме тоталітарне коріння. Тоталітарні режими існують за рахунок пошуку ворогів як засобу мобілізації охлосу. Книга розповідає про ксенофобську атмосферу останнього десятиліття сталінського режиму (антисемітські інциденти 1943–1945 рр., еміграція та міграція, переслідування представників творчої інтелігенції, уявлення про євреїв у масовій свідомості та міфології, «справа лікарів» тощо). Перед нами — документальна спадщина деградованого суспільства, втілення імперської, сталінсько-путінської мрії про єдиний народ.

На обкладинці представлено зразки видань сталінського періоду

УДК 94:323.15(=411.16)(47+57)"1944/1953"

ISBN 978-617-8262-13-6 (2-й наклад)

© Михайло Міцель, 2023

© ДУХ І ЛІТЕРА, 2023

Работа товарища Сталина исключительно многогранна; его энергия поистине изумительна. Круг вопросов, занимающих внимание Сталина, необъятен: сложнейшие вопросы теории марксизма-ленинизма – и школьные учебники для детей; проблемы внешней политики Советского Союза – и повседневная забота о благоустройстве пролетарской столицы; создание Великого северного морского пути – и осушение болот Колхиды; проблемы развития советской литературы и искусства – и редактирование устава колхозной жизни и, наконец, решение сложнейших вопросов теории и практики военного искусства.

Всем известна его скромность, простота, чуткость к людям и беспощадность к врагам народа.

И.В. Сталин. Краткая биография. М., 1947

Товарищ Сталин, как заботливый садовник, растит и воспитывает кадры в духе пламенного советского патриотизма, учил и учит их большевистскому стилю работы, острой непримиримости к малейшему проявлению чуждой, буржуазной идеологии, идеологии буржуазного национализма, безродного космополитизма, низкопоклонства перед загнивающей буржуазной культурой.

Н. Хрущев. Сталинская дружба народов – залог непобедимости нашей Родины. М., 1950

Куль личности приобрел такие чудовищные размеры главным образом потому, что сам Сталин всячески поощрял и поддерживал возвеличивание его персоны. Об этом свидетельствуют многочисленные факты. Одним из наиболее характерных проявлений самовосхваления и отсутствия элементарной скромности у Сталина является издание его «Краткой биографии», вышедшей в свет в 1948 году. Эта книга представляет собой выражение самой безудержной лести, образец обожествления человека, превращения его в непогрешимого мудреца, самого «великого вождя» и «непревзойденного полководца всех времен и народов». Не было уже других слов, чтобы еще больше восхвалять роль Сталина. Нет необходимости цитировать тошнотворно-льстивые характеристики, нагроможденные в этой книге одна на другую. Следует только подчеркнуть, что все они одобрены и отредактированы лично Сталиным, а некоторые из них собственноручно вписаны им в макет книги.

Доповідь М. Хрущова на XX з'їзді КПРС. 26 лютого 1956 р.

Вступ.	У пошуках цапа-відбувайла: фобії пізнього сталінізму в Україні (1944–1953)	7
Розділ 1.	АНТИСЕМІТИЗМ І НАСИЛЛЯ: МОЗАІКА ПОДІЙ ПЕРШИХ ПОВОЄННИХ РОКІВ	15
Розділ 2.	«ВИДВОРЕННЯ» ЄВРЕЇВ ПІВНІЧНОЇ БУКОВИНИ ДО РУМУНІЇ	63
Розділ 3.	НЕЛЕГАЛЬНИЙ ТРАНЗИТ: ВТЕЧА З ВЕЛИКОЇ ЗОНИ	85
Розділ 4.	ПЕРЕСЕЛЕННЯ ДО БІРОБІДЖАНУ	103
Розділ 5.	МІФИ ПІЗНЬОГО СТАЛІНІЗМУ	117
Розділ 6.	«РАДЯНСЬКА КОМЕДІЯ», АБО «ВИБОРИ БЕЗ ВИБОРУ»	138
Розділ 7.	У КУЗНЯХ БІЛЬШОВИЦЬКИХ КАДРІВ	156
Розділ 8.	КИЇВСЬКА КОНСЕРВАТОРІЯ: ВИКОРІНЕННЯ «БЕЗРІДНИХ КОСМОПОЛІТІВ ТА ЇХНІХ ПРИБІЧНИКІВ»	172
Розділ 9.	«НЕЩАДНИЙ РОЗГРОМ КОСМОПОЛІТІВ І ЄВРЕЙСЬКИХ БУРЖУАЗНИХ НАЦІОНАЛІСТІВ»	199
Розділ 10.	ЧЕКІСТСЬКІ ЗАХОДИ «З ПРИПИНЕННЯ ВОРОЖОЇ ДІЯЛЬНОСТІ СІОНІСТІВ»	211
Розділ 11.	АГЕНТУРНА ОПЕРАЦІЯ «СІОН» ЗАКАРПАТСЬКОГО УМДБ	241
Розділ 12.	РІК 1953: ЗАТЬМАРЕННЯ РОЗУМУ	274
Summary		314
Список документів		317
Список ілюстрацій		322
Іменний коментар		325
Іменний покажчик		335

Вступ

У пошуках цапа-відбувайла: фобії пізнього сталінізму в Україні (1944–1953)

Майже двадцять років минуло від дня виходу першої редакції нашого дослідження про ситуацію єврейської меншини України в роки розвинутого сталінізму¹. Книга, що була підготовлена в популярному жанрі non-fiction, викликала зацікавлення дослідників і ширшого загалу, її цитували і на неї посилалися різні автори². За ці дві декади відбулися очікувані зміни із доступом до джерел новітньої історії: архівні установи України стали більш відкритими, багато документів оцифровано і мікрофільмовано, вони є у відкритому доступі тощо. До дорослого життя вступили нові покоління дослідників, які з подивом розглядають і описують радянську Атлантиду. Українське суспільство за три десятиріччя незалежності поступово набуває рис модерної політичної нації, де етнічне походження вже не відіграє суттєвої ролі. Сучасна Україна, як і решта країн демократичного світу, не позбавлена проявів ксенофобії. Багатоскладову культуру ненависті генерують прихильники різного ґатунку тоталітарних рухів і конспірології, які свідомо стоять на перешкоді руху країни до європейської спільноти, серед них були й місцеві адепти «руського мира», що закликали до ліквідації української держави. Цей різновид політичного маргінесу складається з людей, які народилися значно пізніше описуваних подій, активна на пострадянському ґрунті путінська пропаганда прищепила їм модифіковане сталінське вчення, що тепер набуло рис активної українофобії.

Підготовка оновленої книги відбувалася в трагічний час великої війни проти російської навали, що неминуче викликало роздуми про типологічний збіг між пізнім сталінізмом і путінізмом. Диктаторські режими з однаковими

¹ Мицель М. Евреи Украины в 1943–1953 гг. Очерки документированной истории. — К., 2004.

² Наведемо лише три приклади посилань, віддалені в часі й місці публікації: Государственный антисемитизм в СССР. От начала до кульминации, 1938–1953. Сост. Г. Костырченко. — М., 2005; Altshuler M. Religion and Jewish Identity in the Soviet Union. 1941–1964. — Waltham, MA, 2012; Стяжкіна О. Рокади: чотири нариси з історії Другої світової. — К., 2020.

імперськими амбіціями побудували свою внутрішню політику на індоктринації власного населення самими реакційними поглядами, чутками і вигадками. Доктрина путінізму — рашизм запропонував охлосу легенду про «визволення України від нацизму» замість налаштування власного життя, та вказав у якості антипода на український політичний етнос як на символ того, що нібито заважає самому існуванню російської держави.

Путінізм, який ставить за мету знищення України, не є новим явищем в історії російського авторитаризму. Його родовід є еклектичним і базується на адаптованих для потреб сьогодення ідеологіях і практиках тоталітарних течій минулого. Здебільшого для виправдання зовнішньої імперіалістичної політики він використовує риторику Третього рейху, серед головних запозичених мотивів: наш великий і величний народ-богоносець є найбільшим розділеним народом; чехи (читай — українці) утискають мову і розвиток німецької меншини; нас змусили, нам нічого іншого не залишилось, як тільки завдати превентивного удару; війну розв'язали англосакси й сіоністи; англійський (читай — український) уряд може припинити страждання британців від бомбардувань, для цього треба виконати законні вимоги Німеччини. Натомість для виправдання агресії проти України, адресованого власному населенню, путінізм здебільшого спирається на спадщину пізнього сталінізму, де пошук етнічного ворога був державною політикою. Демонізація євреїв за часів Сталіна і відверта антиукраїнська пропаганда путінізму мають те ж саме тоталітарне коріння. Рашизм, ідеологія сучасного російського режиму, місце євреїв на шкалі ненависті замінив українцями. Спадок державного антисемітизму часів СРСР, на якому було виховано підстаркувату кремлівську верхівку, все одно виринає на поверхню, і час від часу чисельні московські юдофоби, і серед них Путін та Лавров, високопосадовці держави-агресора, висловлюють ганебні ксенофобські заяви. Українофобія та абсурдна антизахідна істерія, яку російська пропаганда роздмухує останні роки, аж занадто нагадує продукти пізнього сталінського агітпропу. Досить назвати жалюгідну «історичну» статтю Путіна «Об историческом единстве русских и украинцев» і «мовознавче» дослідження Сталіна «Марксизм и вопросы языкознания», ставлення обидвох систем і вождів до «англосаксів», подібні вигадки про «американську бактеріологічну зброю» тощо. Так само розквітають конспірологічні теорії часів пізнього сталінізму: тепер до традиційних ворогів — США, англосаксів, НАТО, Європи, Ізраїлю, євреїв-сіоністів та українських націоналістів долучились і геї, які протистоять «русскому миру». ХХІ сторіччя принесло відмінність у техніках застосування пропагандистських машин; офіційна юдофобська політика за сталінських часів була латентною, часом за командою зверху припинялася на шпальтах газет, враховувала реакцію західних кіл і надавала можливість народним масам та місцевим партійним органам самостійно, без зайвих вказівок і директив реалізувати зрозумілі всім настанови ЦК ВКП(б). Сучасна путінська пропаганда вимагає щоденного підживлення «глибинного» народу небаченими дотепер потужностями модерних

ЗМІ й не приховує своїх геноцидних мрій щодо остаточного «розв'язання українського питання»³.

* * *

Здебільшого описи подій далеких років пізньої сталінщини у вітчизняній історіографії зосереджені лише на кількох темах, серед яких переважає переслідування творчої інтелігенції; інші теми або вважаються незручними, або такими, що не варті аналізу. Частково це можна пояснити тим, що аж надто непривабливим виступає тогочасне радянське суспільство, просякнуте отрутою сталінської індоктринації та залишками німецької пропаганди. Слова і дії людей в інформаційних повідомленнях партійних та каральних органів, які часто цитовані на сторінках цієї книги, вражають рівнем ненависті, розхитують певні стереотипи про так звану «народну мудрість». Обурення народу проти влади, партії, колгоспної системи, господарювання, голоду, житлової кризи, яке інформатори старанно доносили й не приховували від вищих щаблів номенклатурної ієрархії, було ознакою тяжкого повоєнного часу і вправно пояснювалося або впливом нацистської пропаганди, або реліктами минулого. Нічого кращого як призначення цапа-відбувайла в якості євреїв влада не могла запропонувати колективному несвідомому. Дії влади були дискретними, постанови про обмеження на певні посади, вичищення кадрів, прийому до вишів були регульовані, але широкі верстви знали про існування цих рестрикцій. Було задіяно принцип безкарності: можна висловлюватися проти засилля євреїв, але бажано не переходити неписані норми (фізична наруга, письмова агітація тощо). Документи не вказують на існування письмових розпоряджень з обмеження «надприсутності» євреїв, але номенклатура й не потребувала письмових вказівок, система була так налагоджена, що сигнали зверху втілювалися без паперової фіксації. Звіти, написані радянською новомовою, оперували такими поняттями, як «ленінсько-сталінський принцип підбору кадрів», установи подавали статистику, де зменшення кількості євреїв вважалося нормою і досягненням. Сталінський режим спирався на вирощений ним кадровий склад репресивних, партійних та адміністративних органів, і виконавці антисемітської політики на місцях не потребували прямих вказівок центру: розвинене розуміння ситуації та вгадування побажань вищого керівництва країни не підводили апаратних працівників у момент ухвалення ними самостійних рішень.

Починаючи від 1942 р. ідеологічний апарат сталінської держави почав проводити послідовні акції з прищеплення до масової свідомості ксенофобських стереотипів, котрі з різними модифікаціями, менш екстремальними, ніж в сталінську епоху, проіснували аж до повного фіаско режиму. В більшості розділів книги наявні наскрізні теми, які часто повторюються, виступають по-різному залежно від часу і середовища, це насамперед: «ташкентський фронт», замовчу-

³ Див., наприклад, статтю Тімофея Сергійцева «Что Россия должна сделать с Украиной» на ресурсі <https://ria.ru/20220403/ukraina-1781469605.html>

АНТИСЕМІТИЗМ І НАСИЛЛЯ: МОЗАІКА ПОДІЙ ПЕРШИХ ПОВОЄННИХ РОКІВ

Звільняючи окуповані Німеччиною території довоєнної України (цей процес було завершено у липні 1944 р. під час Львівсько-Сандомирської операції; а в рамках сучасних кордонів — взяттям Ужгорода 27 жовтня 1944 р.), Червона Армія майже не заставляла євреїв.

Із приблизно 2,7–2,9 млн євреїв СРСР, які опинилися під німецьким пануванням, загинули майже всі. Загальна кількість євреїв України, знищених під час Голокосту — не менше 1,6 млн. Загалом Україна втратила близько 60 відсотків довоєнного єврейського населення¹. Тих, хто вижив на окупованій території, можна розділити на кілька категорій: ті, кого врятували місцеві жителі; жили за «арійськими» документами; ховалися у лісах; учасники партизанського руху та ті, хто залишилися живими після таборів та гетто. Із загальної кількості євреїв, які перебували в окупації в різних регіонах України (за винятком Трансністрії та Чернівців), залишилося в живих близько одного відсотка.

Становище єврейського населення у звільнених районах: довідні записки Єврейського антифашистського комітету

Листи та інша тривожна інформація з місць, які доходили до керівників Єврейського антифашистського комітету (ЄАК)², були узагальнені в доповідній записці від 18 травня 1944 р. «Про тяжке становище єврейського населення у звільнених районах». До заступника Голови РНК СРСР В. Молотова звернувся голова ЄАК в СРСР С. Міхоелс та відповідальний секретар Ш. Епштейн. Записка підкреслила нагальні потреби залишків єврейського населення і

¹ Сборник документов и материалов об уничтожении нацистами евреев Украины в 1941–1944 годах. Сост. А. Круглов. — К., 2002. С. 5–6.

² Єврейський антифашистський комітет (ЄАК) — створений у лютому 1942 р. при Совінформбюро. Наприкінці 40-х років було сфабриковано справу про ЄАК, відбувся закритий судовий процес (липень 1952 р.), 13 із 15-ти підсудних було розстріляно.

визначила проблеми, які стануть ще гострішими з поверненням більших груп із евакуації:

Изо дня в день мы получаем из освобожденных районов тревожные сведения о чрезвычайно тяжелом моральном и материальном положении оставшихся там в живых евреев, уцелевших от фашистского истребления. В ряде местностей (Бердичев, Балта, Жмеринка, Винница, Хмельник, ст. Рафаловка Ровенской области и других) многие из спасшихся продолжают оставаться на территории бывшего гетто. Жилища им не возвращаются. Не возвращается им также опознанное разграбленное имущество. После пережитой уцелевшими евреями катастрофы местные власти не только не уделяют им достойного внимания, но подчас грубо нарушают Советскую законность, ничего не делая, чтобы создать для них советские условия жизни.

Оставшиеся на местах пособники Гитлера, принимавшие участие в убийствах и грабежах советских людей, боясь живых свидетелей совершенных ими злодеяний, всячески способствуют упрочению создавшегося положения.

В распоряжении Комитета имеются сведения о том, что трудящиеся евреи, временно эвакуированные Советской властью в глубокий тыл, встречают препятствия в реэвакуации на родные места. Несмотря на то, что среди эвакуированных имеются квалифицированные кадры, которые могли бы оказать содействие в восстановлении разрушенных городов и сел, им не дают возможности вернуться. Если некоторым и удастся разными путями добраться в свои родные места, где жили их деды и прадеды, они находят свои дома заселенными при немецкой

Аркадій Шайхет. Київ, листопад 1943 р.

5 августа 1944 года, на Бессарабском базаре г. Киева, неизвестный, с криком: «Бей жидов», нанес нескольким гражданам побои палкой, в том числе гр-ке ШАКИРО Анне Ефимовне, по национальности еврейке (жена инженера строительства).

Там же преступник был задержан, который оказался:

ЮРЧЕНКО Федор Павлович, 1924 г. р., уроженец гор. Кременчуг, украинец, б/п, со слов не судим, без определенных занятий и места жительства, инвалид, без документов, удостоверяющих его личность.

В момент задержания ЮРЧЕНКО, в его защиту выступило еще несколько человек инвалидов Отечественной войны, нанесли побои РОЗЕНВАСЕР Натану Ароновичу, по национальности еврею.

ЗАМ НАЧ УНКВД — НАЧ. УПРАВЛЕНИЯ МИЛИЦИИ
г. КИЕВА — ПОЛКОВНИК МИЛИЦИИ /КОМАРОВ/
гор. Киев

ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 23, спр. 3652, арк. 52–56.

№ 2

Спеціальне повідомлення НКДБ УРСР ЦК КП(б)У «Про антисемітські прояви в Україні»

13 вересня 1944 р.

т. Коротченко
Прошу расследовать
и дать предложения
на ПБ ЦК КП(б)У
Н. Хрущев

18.9. — 44 г. г. Киев

совершенно секретно

ЦК КП(б) УКРАИНЫ
товарищу ХРУЩЕВУ Н. С.

По мере освобождения территории Украины, органами НКГБ УССР почти повсеместно в городах стали фиксироваться случаи резких антисемитских проявлений со стороны местного населения.

В последнее время в ряде пунктов УССР нашими органами отмечается нарастание антисемитских проявлений, в отдельных случаях имеющих тенденции к открытым выступлениям погромного характера.

Анализируя причины, порождающие антисемитизм и его широкое распространение в настоящее время, следует сказать, что в основе этого в первую очередь лежат следы немецкой фашистской пропаганды и пропаганды украинских националистов, которую они вели в отношении евреев во время оккупации.

Эта пропаганда в известной мере наложила свой отпечаток на население, оставшееся на территории УССР в период немецкой оккупации.

В настоящее время, в связи с возвращением граждан, ранее проживавших в Киеве и других городах на Украине, в том числе и части еврейского населения, по отношению к ним зафиксированы антисемитские проявления, в основном исходящие от лиц, проживавших на оккупированной немцами территории.

Установлено, что руководители отдельных учреждений и предприятий, не понимая и искажая существо вопроса о подборе и воспитании национальных украинских кадров и комплектовании ими государственного аппарата УССР, иногда скатываются на антисемитские позиции.

Зачастую некоторые руководители учреждений и предприятий совершенно беспричинно отказывают в приеме на рядовую работу лицам еврейской национальности.

Незаметный в количественном отношении процент еврейского населения в рядах Красной Армии, по сравнению с количеством лиц других национальностей, используется антисоветскими элементами для различных суждений, в конечном счете сводящихся к антисемитским проявлениям.

Наряду с этим следует указать, что в последнее время все чаще отмечаются факты провокационного характера, распространяемые отдельными элементами из числа лиц еврейской национальности, порождающие антисемитские проявления.

Эти факты провокации выражаются в распространении слухов о том, что якобы руководящие посты в государственном аппарате УССР должны в ближайшее время занять евреи, а украинцы будут изгнаны и наказаны за якобы проявляемый антисемитизм.

Больше того, со стороны отдельных лиц из числа еврейского населения начали распространяться различные провокационные версии о, якобы, антисемитской политике правительства УССР и лично *товарища Хрущева*, поэтому якобы в ближайшее время предстоят изменения в составе правительства УССР и т. д.

Такие рассуждения, попадая в среду неорганизованного населения, приводят к усилению и подогреванию антисемитских проявлений и к открытым враждебным высказываниям по отношению к евреям.

Кроме того, в г. Черновцы и других городах спекулятивно-торгашеские элементы из числа еврейского населения, уклоняясь различными путями от мобилизации в Красную Армию и от поездки в Донбасс на работы, вызывают своим

№ 5

**Повідомлення народного комісара внутрішніх справ УРСР
В. Рясного секретарю ЦК КП(б) Д. Коротченку
про події у Києві 7 вересня 1945 р.**

8 вересня 1945 р.

СОВЕРШЕННО СЕКРЕТНО

СЕКРЕТАРЮ ЦК КП(б)Украины
ТОВ. КОРОТЧЕНКО

№ 1208/сн
г. Киев

СООБЩЕНИЕ

В дополнение к сообщению за № 1/85/сн от 5.9. — 45 г. по делу убийства военнослужащих ГРАБАРЯ и МЕЛЬНИКОВА, докладываю:

Похороны убитых состоялись 7-го сентября. В траурной процессии приняли участие около 300 человек.

Во время движения похоронной процессии от морга Октябрьской больницы до Лукьяновского кладбища имели место следующие проявления:

На углу улиц Пушкинской и Бульвара Шевченко неустановленные лица из числа участвовавших в процессии нанесли побои двум гражданам еврейской национальности, шедшим навстречу похоронной процессии.

Пострадавшими оказались:

ТОМСКИЙ Виктор Михайлович, работник Комитета по делам искусств, проживающий в гор. Киеве, по ул. Михайловской 24, кв.16;

ШВАРЦМАН Яков Петрович, работник Областного отдела глухонемых, проживающий — ул. Наливайковская 1, кв. 2.

При прохождении траурной процессии мимо Галицкого базара группой лиц были нанесены побои служащему базарной конторы — МАРКОВУ Иосифу Мейлеховичу, 1886 г.р., проживающему по ул. Глубочицкой 81, кв. 23.

Принятыми мерами со стороны работников органов НКВД, сопровождавших процессию, в целях пресечения возникавших эксцессов, один из участников избиения был задержан, который оказался:

САЛАЦКИЙ Геннадий Адамович, 1923 г.р., русский, б/п, демобилизованный по болезни из Красной Армии, в г. Киеве находился проездом, как следующий по месту жительства в г. Чкалов.

При прохождении по Дмитриевской улице шедшие за гробом лица, заметив смотревшего в окно гражданина, по национальности еврея, забросали окно камнями.

Из числа участников данного инцидента была задержана гр. ПОПТАЛО Мария Трофимовна, однако группа военных и гражданских лиц воспрепятствовала ее изъятию, избив при этом случайно проходившего еврея.

Учитывая возбужденное состояние отдельных слоев населения города вследствие распространения ложных слухов и агитации, направленной против лиц еврейской национальности — нами усилена патрульная служба по городу, причем особое внимание уделено базарам, местам скопления публики и месту жительства родственников убитых ГРАБАРЯ и МЕЛЬНИКОВА ⁴⁴.

НАРОДНЫЙ КОМИССАР ВНУТРЕННИХ ДЕЛ УССР

/РЯСНОЙ/

ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 23, спр. 2366, арк. 3–4.

⁴⁴ Авторы коллективного листа до ЦК ВКП(б) так описуют події 7 вересня 1945 р.: «Похороны антисемитов были особо организованы. Их проносили по наиболее многолюдным улицам, а затем процессия направилась на Еврейский базар. Эта процессия была манифестацией погромщиков. Началось избивание евреев. За один этот день было избито до 100 евреев, причем 36 из них были отвезены в тяжелом состоянии в больницы г. Киева, и 5 из них в этот же день умерли. Попутно пострадало несколько русских человек, которые своей внешностью были очень похожи на евреев, и погромщики их избивали наравне с евреями. После этих событий атмосфера в городе Киеве стала еще более накаленной. Погромщики начали подготавливать погром еще более солидный, вполне достойный масштабов столицы, но местные органы пока предотвратили это. Была установлена охрана синагоги, еврейского театра, еврейского базара и т. д.». Див.: ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 23, спр. 2366, арк. 21. Дані про кількість жертв, що фігурують у листі, дуже сумнівні, іншими архівними джерелами, які заслуговують на довіру, вони не підтверджуються.

ДОКУМЕНТИ

I. Рік 1944 — повернення з Трансністрії та мобілізація

№ 1

Довідка про стан і національний склад населення міста Чернівці
за станом на 1 липня 1944 року*3 липня 1944 р.*

Население в городе Черновцах исчисляется — 51792 человек

Из них:

1. Русских	656 чел.
2. Украинцев	10699 чел.
3. Евреев	31469 чел.
4. Молдаван	79 чел.
5. Поляков	3947 чел.
6. Румын	4692 чел.
7. Немцев	155 чел.
8. Чехов	40 чел.
9. Венгров	35 чел.
10. Австрийцев	4 чел.
11. Армян	10 чел.

Из числа 31.469 человек еврейского населения коренных жителей 11.549 человек, остальные 19.920 человек прибыли в период с 1-го апреля по 1-е июля 1944 года из лагерей так называемой «Транснистрии» — Винницкой, Одесской и Каменец-Подольской областей, куда были высланы немецко-румынскими властями.

Прибывшие распределяются:

1. Коренных жителей г. Черновиц — 15 339 чел.
 2. Жителей из Румынии — 1195 чел.
 3. Жителей из Венгрии — 249 чел.
 4. Жителей из Польши — 492 чел.
 5. Жителей из западных областей Украины — 1669 чел.
 6. Жителей из других местностей СССР и районов Черновицкой области — 976 чел.
- Итого: 19.920 чел.

№ 7

Довідка «Про евакуацію з території Черновицької області до Румунії
осіб єврейської національності, які не перебували до 28 червня 1940 р.
у радянському громадянстві»

6 травня 1946 р.

Отп. 2 экз.

г. Черновцы

Сов.секретно

Экз. № 44

СЕКРЕТАРЮ Ц К К П / б / у

товарищу КОРОТЧЕНКО Д. С.

С П Р А В К А

Об эвакуации с территории Черновицкой области в Румынию
лиц еврейской национальности, не состоящих до 28 июня
1940 года в Советском гражданстве.

Во исполнение постановления Совета Народных Комиссаров Союза ССР № 276/121/сс от 2 февраля 1946 года и постановления СНК УССР и ЦК КП/б/У от 26 февраля 1946 года, о мероприятиях по эвакуации с территории Черновицкой области в Румынию лиц еврейской национальности, явившихся жителями Северной Буковины, не состоявших до 28 июня 1940 года в Советском гражданстве, при областном исполнительном комитете была создана специальная комиссия в составе: заместителя председателя облисполкома /председатель комиссии/, зам.начальника областного управления МВД, зам. начальника областного управления МГБ и зам. областного прокурора, на которую и были возложены все вопросы подготовки и практического осуществления эвакуации граждан еврейской национальности, из "явивших желание выйти из Советского гражданства".

Для проведения точного учета лиц, из "явивших желание эвакуироваться в Румынию, оформления эвакуационных документов и своевременного извещения эвакуирующихся о сроках и порядке выезда, при отделе виз и регистрации иностранцев областного управления МВД был создан специальный рабочий аппарат, из числа работников исполкома и оперативного состава областного управления МВД.

Для обеспечения организованной перевозки эвакуирующихся был использован автотранспорт предприятий и Прикарпатского военного округа в количестве 50 автомашин. Оплата за перевозку эвакуирующихся возмещалась по существующему государственному тарифу.

В соответствии с постановлением СНК Союза ССР от 2-го февраля с.г., переселяющимся в Румынию гражданам было предоставлено право вывоза принадлежащего им имущества весом, не превышающим 2-х тонн на семью для сельского населения, и одной тонны на семью городского населения, за исключением предметов, запрещенных к вывозу из СССР.

2056
2053
6

Громадяни Вінницької області,
які мають бажання переселитись
(на добровільних началах)
У ЄВРЕЙСЬКУ АВТОНОМНУ ОБЛАСТЬ
Повинні оформити свої заяви у відділі репатріації
(будинок облвиконкому, кім. № 1)
До 17-го вересня ц. р. з 10 до 16 год. і з 19 до 21 год.
Після зазначеного строку прийом заяв буде припинений.
Уповноважений Єврейської автономної області

Статтю «Єврейська автономна область» за підписом А. Гершкова, заступника голови Біробіджанської міськради, було опубліковано у вересні 1947 р. обласними газетами «Вінницька правда» і «Наддніпрянська правда» (Херсон). Матеріал зафіксував ті явища у житті області, яким судилося незабаром зникнути:

Неосяжні простори Далекого Сходу. В цьому краї незліченних багатств і невичерпних можливостей, біля берегів багатководного Амуру, на території в 38 тисяч квадратних кілометрів розкинулась Єврейська автономна область.

Далекий Схід у нашому народі називають сталінською новобудовою. ЄАО — частина цієї величезної новобудови. 19 років тому — в 1928 р. — радянський уряд ухвалив виділити Біджано-Бірський район Далекосхідного краю для заселення його трудящими-євреями. Тоді ж сюди почали прибувати перші ешелони євреїв-переселенців.

Зустріч ешелону переселенців. Біробіджан, друга половина 1940-х рр.

ДОКУМЕНТИ

І. 1952 рік: агентурні справи, арешт і судовий процес «єврейських націоналістів»

№ 1

Доповідна записка про реалізацію агентурної справи «Ізраїль»

19 травня 1952 р.

Заместителю министра государственной безопасности СССР
тов. Савченко И. Т.

5 управлением МГБ УССР в августе 1951 года на группу еврейских националистов было заведено агентурное дело «Израиль», по которому взяты в разработку:

Гендельштейн Моисей Константинович
1906 года рождения, еврей, член ВКП(б),
с незаконченным высшим образованием —
начальник планового Управления благоустройства
Киевского горисполкома

Шпигель Моисей Михайлович, 1908 года
рождения, еврей, из мещан, со средним
образованием, бывший член ВКП(б), старший
техник Киевского центрального телеграфа

Дратва Меер Гершович, 1894 года рождения,
еврей, наборщик типографии ВНИТОМАШ

Гендельштейн Софья Константиновна,
1903 года рождения, еврейка, беспартийная,
со средним образованием, машинистка
Киевского центрального телеграфа

Агентурное дело возникло на основании материалов поступивших от агента «Шумина» о том, что его сослуживец старший техник Киевского Центрального телеграфа — Шпигель антисоветски настроен и в кругу своих близких связей ведет националистические разговоры сионистского характера.

В конце декабря 1950 года Шпигель в одной из бесед с агентом «Шимуном» рассказал, что у него имеется знакомый по имени Моисей, который хотя и коммунист, но в душе враждебно настроен против ВКП(б) и Советского правительства и такой же националист, как и он сам.

Кроме того, Шпигель рассказал «Шумину», что Моисей систематически слушает антисоветские радиопередачи, имеет у себя на квартире большое количество еврейской литературы. Шпигель выразил желание познакомить агента с Моисеем.

Используя предложение Шпигеля, «Шумин» был нами проинструктирован и совместно со Шпигелем посетил квартиру Моисея.

Познакомившись с Моисеем, который оказался Гендельштейном Моисеем Константиновичем, «Шумин» проявил интерес к еврейской литературе и получил от него для прочтения книгу на еврейском языке под названием «Варшавское гетто».

Во время беседы с агентом «Шуминым» Гендельштейн вел себя сдержанно, хотя в его разговоре и проскальзывали отдельные националистические суждения.

Гендельштейн интересовался биографическими данными «Шумина», его взглядами на советскую действительность, наличием радиоприемника, а также тем, слушает ли «Шумин» заграничные радиопередачи.

В дальнейшем было установлено, что Гендельштейн М. К. проживает совместно со своей сестрой Гендельштейн Софьей Константиновной, которая в то время выполняла на дому частные заказы на пишущей машинке.

Побыв несколько раз на квартире у Гендельштейна, агент «Шумин» установил, что у него помимо Шпигеля и Софьи бывают Дратва Меер и другие лица еврейской национальности, которые устраивали на квартире Гендельштейна сборища, слушали радиопередачи «Голос Америки» и «Голос Израиля». Гендельштейн делал так называемые «обзоры», в которых клеветнически высказывался о советской действительности и восхвалял капиталистический строй США и Израиля.

Комментируя радиопередачи «Голос Израиля» Гендельштейн заявлял, что якобы правительство государства Израиль возбуждает вопрос о выезде евреев из СССР, в связи с чем он перед присутствовавшими ставил задачу проведения активной националистической деятельности среди еврейского населения города Киева.

При этом он говорил:

«... Задача евреев в настоящий период заключается в том, чтобы быть едиными, рассказывать правду об Израиле, возбуждать в них интерес к этому вопросу...».

В одной из бесед с агентом «Шуминым» Гендельштейн, высказывая свои националистические взгляды, заявил:

«... Я коммунист, но я помню, что я являюсь сыном еврейского народа, мои родители всегда говорили о родине, о Палестине и раз вопрос у нас не решен и своей территории не имеем, значит — моя родина — Израиль и я являюсь националистом...».

Шпигель разделял националистические взгляды Гендельштейна. Находясь на работе в аппаратной Центрального телеграфа в присутствии бригадира Василевского и агента «Шумина» заявил:

9821-3

ОБЯЗАТЕЛЬНО ТОЛЬКО ПО РАЗРЕШЕНИИ
НАЧАЛЬНИКА УПРАВЛЕНИЯ

К Архивно-следственному делу № 524
Том - 5

ДЕЛО

№ 1746

Материалы
расследования по
делу Кимина
Исаака Ибрамовича

Т 5

Начато _____ 195__ г.

Окончено _____ 195__ г.

С-1746
на 5248 _____ листах.

Постанова від того самого дня на арешт Майзельса Василя Самуїловича, 1899 р. н., головного лікаря поліклініки, вміщувала наступний опис його «ворожої діяльності»:

Майзельс В. С. принимал активное участие в деятельности международной еврейской буржуазно-националистической организации «Джойнт» на территории Закарпатской области, являющейся прикрытием для подрывной работы в СССР для американских разведорганов. Занимался сбором клеветнической информации по Закарпатыю и имел связь с разоблаченными агентами американских разведорганов.

Через свои связи, причастные к иноразведорганам, незаконным путем приобрел иностранные паспорта для выезда за границу, которые хранил у себя. Будучи еврейским буржуазным националистом и антисоветски настроенной личностью, Майзельс группирует вокруг себя националистический элемент, систематически организывает прослушивание иностранных радиопередач клеветни-

РІК 1953: ЗАТЬМАРЕННЯ РОЗУМУ

1953 рік відзначився раптовою зміною настроїв влади і суспільства, як рік хаотичного та суперечливого початку десталінізації. Січень–лютий 1953 р., останні два повні місяці життя «вождя всіх народів», обіцяв лише нові репресії та закручування гвинтів, зі старої шухляди було витягнуто середньовічний міф про єврейських лікарів-отруювачів¹. Особливість цих подій, серед іншого, і в тому, що вони мають виразні та динамічні часові межі: інформація про арешт, розгортання антисемітської кампанії (січень–лютий), смерть Сталіна (березень), звільнення лікарів та зняття обвинувачень у змові (квітень).

Завершальний акорд державної антисемітської політики пізнього сталінізму був зумовлений станом суспільства, засмиканого черговими істеричними кампаніями з викриття явних та прихованих «ворогів народу». Нарікання населення на низький рівень життя дискретно прив'язувалися пропагандою до так званого «єврейського питання»; колективній свідомості радянського суспільства було прищеплено своєрідний умовний рефлекс — причини проблем повсякденного життя належить пов'язувати з євреями.

В УРСР, так само як в СРСР загалом, кампанія офіційно розпочалася 13 січня масованим інформаційним наступом²:

Хроника ТАСС об аресте группы врачей-вредителей опубликована сегодня 13 января, в республиканских газетах «Радянська Україна», «Правда Украины», «Молодь України», «Сталинское племя». В остальных республиканских газетах хроника будет напечатана в день их выхода по графику. Во всех областных газетах, в соответствии с указанием ТАСС, хроника будет опубликована завтра 14 января³.

2 лютого відділ пропаганди й агітації ЦК КПУ інформував секретаря ЦК КПУ І. Назаренка про перебіг кампанії:

¹ «Справа лікарів» була розроблена МДБ згідно вказівки Сталіна виявити «существующую среди врачей группу, проводящую вредительскую работу против руководителей партии и правительства».

² Згідно з рішенням Бюро Президії ЦК КПРС, хроніка ТАРС «Арест группы врачей-вредителей» та редакційна стаття «Подлые шпионы и убийцы под маской профессоров-врачей» були опубліковані 13 січня 1953 р. в «Правді», «Ізвестіях» та інших центральних газетах.

³ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 24, спр. 2773, арк. 1.

Список документів

1.1	Довідка начальника управління міліції м. Києва В. Комарова «Про антисемітські контрреволюційні випадки» 8 вересня 1944 р.
1.2	Спеціальне повідомлення НКДБ УРСР ЦК КП(б)У «Про антисемітські прояви в Україні» 13 вересня 1944 р.
1.3	Матеріали розслідування ЦК КП(б)У спеціального повідомлення НКДБ УРСР 28 вересня 1944 р.
1.4	Повідомлення заступника народного комісара внутрішніх справ УРСР І. Лобуренка секретарю ЦК КП(б) Д. Коротченку «Про події у Києві 4 вересня 1945 р.» 5 вересня 1945 р.
1.5	Повідомлення народного комісара внутрішніх справ УРСР В. Рясного секретарю ЦК КП(б) Д. Коротченку про події у Києві 7 вересня 1945 р. 8 вересня 1945 р.
2.1	Довідка про стан і національний склад населення міста Чернівці за станом на 1 липня 1944 року 3 липня 1944 р.
2.2	Уривок із доповідної записки «Про політико-моральний стан населення Чернівецької області за станом на 15 липня 1944 року» 16 липня 1944 р.
2.3	Уривки з листа колишнього мешканця Чернівців Симона Вайнінгера на адресу Єврейського антифашистського комітету Після 19 серпня 1944 р.
2.4	Уривок із довідки «Про стан масово-політичної роботи серед населення Чернівецької області» 18 листопада 1944 р.
2.5	Виписка з інформаційного бюлетеня «Про масову подачу заяв у Чернівецькій області на виїзд до Румунії» 7 липня 1945 р.
2.6	Довідка «Про факти порушень революційної законності і допущення антидержавницької практики в роботі управління НКВС по Черновицькій області» 22 серпня 1945 р.

Список ілюстрацій

1. Фото. Аркадій Шайхет. Київ, листопад 1943 р. С. 16.
2. Фото. Петро Хрупін. Проспект 1 Травня. Львів, друга половина 1940-х рр. Колекція Валерія Хрупіна. С. 21.
3. Фото. Роберт Капа. Київ і Київська область. 1947 р. С. 27, 29–31, 33.
4. Фото. Виїзд дітей до літнього табору в с. Виженка. Чернівці, перша половина 1920-х рр. Архів Джойнта. С. 63.
5. Довідка «Про евакуацію з території Черновицької області до Румунії осіб єврейської національності, які не перебували до 28 червня 1940 р. у радянському громадянстві». 1946. 6 травня. С. 83–84.
6. Фото. Петро Хрупін. Пам'ятник королю Яну III Собеському. Львів, 1949 р. Колекція Валерія Хрупіна. С. 87.
7. Фото. Група єврейських дітей і молоді – учасників руху «Бріха» на польсько-чехословацькому кордоні. 1946 р. Архів Джойнта. С. 98.
8. Директивний лист Міністерства державної безпеки СРСР в справі «надійних агентів єврейської національності». 1952. 27 березня. С. 102.
9. Фото. Зустріч ешелону переселенців. Біробіджан, друга половина 1940-х рр. С. 105.
10. Телеграма Й. Сталіну від керівництва ЄАО // Известия. 1949. 1 жовтня. С. 108.
11. Фото. Група дітей на Першотравневій демонстрації. Біробіджан, 1950 р. С. 109.
12. Фото. Володимир Мельник. Дівчата в українському національному одязі з портретом Сталіна біля Оперного театру. Львів, 1950 р. Центр міської історії, Львів. С. 122.
13. Фото. Учасники Першотравневої демонстрації на вул. Сталіна. Львів, 1951 р. Колекція Володимира Румянцева. Центр міської історії, Львів. С. 122.
14. Уривок із книги С. Голікова «Выдающиеся победы Советской Армии в Великой Отечественной войне» (М., 1954). С. 127.
15. Факты изобличают // Огонек. 1952. № 15. Квітень. С. 128.
16. Малюнок. Константін Єлісєєв. «Отравленные перья» // Крокодил. 1952. № 14. 20 травня. С. 129.
17. Радянські поштові листівки. Всі на вибори до Верховної Ради СРСР. 10 лютого 1946 р. С. 139.

Іменний коментар

Абакумов Віктор Семенович (1908–1954) — один із керівників каральних органів СРСР. У 1946–1951 рр. — міністр держбезпеки СРСР. Арештований у липні 1951 р. за звинуваченням у приховуванні «сіоністської змови» в МДБ СРСР. 1954 р. звинувачений у підробці судових справ, страчений.

Адельгейм Євген Георгійович (1907–1982) — літературознавець і критик. У 1948–1953 рр. зазнав переслідувань як «безрідний космополіт».

Алідін Віктор Іванович (1911–2002) — діяч органів держбезпеки. У 1942–1945 рр. — заступник завідувача організаційно-інструкторського відділу ЦК КП(б)У.

Бажан Микола Платонович (1903–1983) — поет, у 1943–1949 рр. — заступник голови Ради народних комісарів (Ради міністрів) УРСР.

Балясна Рива Наумівна (1910–1980) — єврейська поетеса. Рішенням Особливої наради від 23 серпня 1952 р. засуджена до 10-ти років концтаборів. Після прибуття до залізничної станції Інта, неподалік Воркути, де було призначено відбувати термін покарання, Балясну з вагона на ношах перенесли в табірну лікарню. В табірному пункті для в'язнів-інвалідів перебувала понад чотири роки. На початку 1956 р. звільнена внаслідок перегляду справи і реабілітації за відсутністю складу злочину.

Бардах Самуїл Ізраїлевич (1886–1960). У 1952–1960 рр. — голова виконкому Київської єврейської релігійної громади.

Бахмутський Олександр Наумович (1911–1961). У 1943–1949 рр. — 1-й секретар обласного комітету ВКП(б) Єврейської автономної області. 20–23 лютого 1952 р. був засуджений до розстрілу. Постановою Президії Верховної ради СРСР від 5 квітня 1952 р. найвища міра покарання замінена позбавленням волі на 25 років. 28 грудня 1955 р. Військова колегія скасувала вирок за нововиявленими обставинами, а справу припинила за відсутністю складу злочину.

Белза Ігор Федорович (1904–1974) — музикознавець, композитор, історик культури. Професор Московської консерваторії (до 1949 р.).

Береговський Мойсей Якович (1892–1961) — музикознавець, дослідник єврейського фольклору України. У 1936–1949 рр. працював науковим співробітником Інституту мови і літератури, завідувачем фольклорного відділу кабінету єврейської культури АН УРСР, з 1947 р. був викладачем КДК. У 1950 р. заарештований і в 1951 р. засуджений до 10-ти років за «антирадянську агітацію». Реабілітований у 1956 р.

Берія Лаврентій Павлович (1899–1953) — державний діяч. У 1946–1953 рр. — заступник голови Ради Міністрів СРСР. Арештований у червні 1953 р. Страчений.

Бернштейн Михайло Давидович (1911–2002) — український літературознавець.

Бертьє (Ліфшиць) Давид Соломонович (1882–1950) — скрипаль, диригент, педагог. З 1920 р. викладав у Київській консерваторії.